

EKONOMİK VE TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN DİNİ KANAATLER ÜZERİNE ETKİLERİ

Doç.Dr.M.Sadık ACAR

GİRİŞ

Felsefe tarihi kısaca özetlenecek olursa, insanların olayları açıklamada başlıca iki ana yol izledikleri görülür. Bazıları, maddeyi esas kabul ederek, hukuk, sanat ve din gibi müesseselerin maddi verilere göre oluştuğunu ileri sürmüşlerdir. "İde"yi madde ile açıklayan bu filozoflere "materyalizm" adı verilmektedir. Aksine, maddeyi düşünceye (ideye) bağlayan filozoflere de idealizm denmektedir. Hiç kimse bu filozoflerden birinin doğru, öbürünün yanlış olduğunu isbat etmez. Yapılan açıklamalar sadece bir kanaatin kuvvetlenmesine veya mevcut kanaatin değişmesine yarayabilir. O halde, bu filozofler temelde birer inanç konusu olmaktadır.

Maddenin ideyi etkilediğine dair veriler bulunduğu gibi, idenin de maddeyi etkilediğine ilişkin pek çok veri bulmak mümkündür. Meselâ, toplumun yaşadığı coğrafya, inançları şekillendirmektedir. Verimli topraklarda medeniyet hızla ilerlemiş, fikir hareketleri gelişmiştir. Ancak, bunun aksini ileri sürmek de mümkündür. Aynı verimli topraklarda medeniyetin gelişmesi duraklamış, hatta gerilemiştir. Mısır medeniyeti önceleri hızla gelişmişken, sonradan bu ülkenin insanları aşırı ölçüde muhafazakâr olmuş ve yeni fikir hareketleri Mısır'a dışarıdan gelmiştir. Ancak, insanlığın uzun tarihine bakarak, madde ile idenin karşılıklı bir etkileşim içinde olduğunu söylemek mümkündür. Belki bunlardan biri otonom karakterdedir; ama öbürünün de asıl unsur üzerinde uyarılmış etkileri vardır. Böylece etkileşim sürüp gitmektedir. Fikir adamı veya araştırmacı, bunlardan birinden hareket ederek açıklamasına başlayabilir. Ancak, bu sadece açıklamanın hareket noktasıdır; olayların başlangıç noktası değildir.

Bu yazının da amacı, iki filozofi arasında bir tercihte bulunmayı telkin etmek değildir. Bu yazının amacı, önceden şu veya bu şekilde ortaya çıkmış bulunan felsefi kanaat ve dini inançların, zamanla nasıl değiştiğini kabaca açıklamaktır. Meselâ İslâm dininin kavranışı

farklı toplumlarda farklı biçimlerde olmuştur. Ama dinin esasları aynı kalmıştır. İnsanlar, bilinçli veya bilinçsiz olarak zaman içinde dini farklı biçimlerde kavramaktadırlar. Böylece yeni mezhepler, yeni tarikatlar ve yeni algılama ve uygulama biçimleri ortaya çıkmaktadır. Ama bir toplumun topluca din değiştirmesini maddedeki değişimle açıklamak mümkün değildir. Büyük dinlerin doğuşunu bu şekilde açıklamaya çalışmak bir zorlama olur. Nitekim, Hz.İsa'dan hemen önce büyük icadlar olmamış, toplumların teknolojik verileri pek değişmemiştir. Ama, Hıristiyanlık önemli bir devrim, hatta ihtilalci bir hareket olarak maddi gelişmelerin ürünü değildir. Buhar makinesinin icadı, Hıristiyan olan Batı toplumunun dinini değiştirmemiştir. Ancak, endüstrileşmiş toplumun hıristiyanlık kavrayışı, öncekinden farklıdır. Eskiden kilisenin yerine getirdiği pek çok görevi, şimdi sendikalar, laik okullar, belediyeler v.b. kurumlar yerine getirmektedir.

Bu yazıda, önce teknolojinin ve dolayısıyla ekonomik faaliyetlerin sosyal hayat üzerindeki etkileri kısaca ele alınacak, sonra da, sosyal hayatın parçası olan dini hayattaki değişimler üzerinde durulacaktır. Ancak, hiçbir biçimde inançların özü, teknoloji ve ekonomi ile ilişkilendirilmeyecektir. Yalnızca insanların birbirleriyle ilişkileri ve bu arada dini ilişkileri açıklanmaya çalışılacaktır. Bunun için, sırasıyla avcı-toplayıcı, çiftçi-çoban ve sanayileşmiş toplum ele alınacak; sonra da sanayi ötesi toplum için bazı tahminlerde bulunulacaktır.

I- Avcı-Balıkçı-Toplayıcı Toplum

Kısaca ilkel toplum diyebileceğimiz, avcı toplumlarda insanın yalın emeği doğrudan doğruya tabiatla ve tabii kaynaklarla temas halindedir. Üretimde kullanılan sermaye malları, mızrak, ok-yay, balta gibi basit aletlerdir. Bu yüzden avcı toplumda üretim faaliyetleri verimsizdir. Tasarruf yok denecek kadar az olduğundan, sermaye birikimi de pek yoktur. İnsanlar toplu halde avlanıyor veya özellikle kadınlar ot, meyva ve kök toplayarak gündelik ihtiyaçlarını ancak karşılayabiliyorlar. Bu yüzden ekonomik değer yoktur. Ekonomik değer olmadığı için, insanlar fikir ve sanat üretimi için vakit ayıramıyor, zengin ve fakir ayrımı olmuyor, sınıflaşma olmuyor. Mübadele edilecek mal olmadığı için para da yok; para kazanma hırsı da yoktur. Avı bereketli olan avcı, onu başkalarıyla paylaşarak bereketsiz bir av partısından sonra da karnını doyurmayı garanti ediyor. Karşılıklı yardımlaşma ve iyilikseverlik duyguları gelişiyor. Üretim ve tüketim kollekt-

EKONOMİK VE TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN

tiftir.

Böyle bir toplumda, toplum bilincinin gelişmesi tabiidir. İnsan tek başına bir hiçtir. Herşey kollektif üretim ve tüketime göre düzenlenmiştir. Din, sanat ve düşünce iç içe girmiştir. Çünkü bunları geliştirecek din adamları, sanatkâr-zenaatkâr sınıfı ve yöneticiler sınıfı yoktur. Tabiat kuvvetleri, insanın korku, sevgi ve tecessüs gibi duygularını devamlı olarak tahrik etmektedir. Böylece, büyü ve efsaneler dinin uygulaması oluyor. Şarkılar, danslar, duvar resimleri ve vücuda takılan süsler birer büyüdür. Bu fetişler, inançların maddeleşmiş sembolleridir.

Kadın bereketin sembolü olarak görülüyor; çünkü doğurgandır. Bu yüzden aile anaerkindir. Bütün yük kadınların üzerindedir. Kadınlar toplayıcılık yaparken, erkekler çoğu zaman büyü ile vakit geçiriyorlar. Erkeklerin büyü yaparken kadın gibi giyinip, ince ses çıkarak konuştuklarına rastlanmaktadır.

İlkel toplumda din muğlaktır; çünkü büyü gizlilik ve muamma ister. Herkes boş olmadığını hissettirecek kadar birşeyler söylüyor veya gösteriyor; fazlasını muhatabın muhayyilesine bırakıyor. Burada büyü'nün merasimleri sosyal eğilimleri, tahayyüle bırakılan açıklamalar da ferdiyetçi eğilimleri güçlendirmektedir.

Zamanla av araçlarının gelişmesi, az da olsa bir ekonomik değer yaratıyor ve bu da çok genel planda olmak üzere bazı ihtisas dallarını geliştiriyor. Meselâ silah yapıcılığı ve profesyonel büyücülük gibi. Böylece, gıda maddesi üretiminin yanısıra büyü işlerini üslenen şamanlar ortaya çıkıyor. Bazı kişiler, daha çok önem kazanıyor. Soyut fikirlerin gelişmesine nisbeten vakit ayrılıyor. Sonuçta natüralizm, animizme doğru bir evrim geçiriyor. Kişiler ölümsüzleştiriliyor. Büyük şahsiyetler için düzülen destanlar, kollektif bilinci oluşturuyor. Bu da, daha sonraki dönemlerin inançlarının çekirdeğini oluşturuyor. Çünkü, üretim ve ekonomik değer artışı gerçekleştikçe, bu şahsiyetleri yüceltmeğe ihtiyaç duyulacak, buna imkân duyulacak, buna imkân da olacaktır.

II- Tarım Toplumu

İnsanlığın başardığı ilk devrimin, tarım olduğu kabul edilir. Ateşin kontrolü, insanı az bulunan bir varlık olmaktan çıkarmıştır. Ateş, onun çoğalmasına ve yayılmasına imkân vermiştir. Tarım ise, insanın tabiat üzerindeki hakimiyetinin başlangıcı olmuştur. Tarımla bir-

likte insan, bir enerji kaynağı bulmuş ve bunu kendisi kontrol etmiştir. Eskiden bulduğuna razı olan insan, şimdi yapacaklarını plânlaşmaya başlamıştır. Planlama fikri, inançlara kadar uzanmıştır.

Tarımda çalışan insanlar, kendilerinin ve çocuklarının ihtiyacından fazlasını üretebilir. Meselâ üç kişi, beş kişilik, altı, yedi kişilik mal üretebilir. Diğer bir deyişle, tarım ekonomik değer oluşturur. Tabii, bu ekonomik değer toplumda paylaşılacaktır. İşte o günden beri bu ekonomik değer nasıl paylaşılacağı tartışılmaktadır. Farklı ekonomik sistemler, bu soruya farklı cevaplar vermektedir.

Ekonomik değer sayesinde bazı insanlar, gıda maddesi yerine başka mal ve hizmetleri üretme imkanını bulmuştur. İnşaatçılık, dokumacılık, heykeltıraşlık, askerlik, rahiplik ve krallık gibi. Böylece işbölümü ve ihtisaslaşma başlamıştır. Toplumda mübadele edilecek mal olduğu için para vardır. Para ticareti hızlandırmış, işbölümü ve ihtisaslaşma bir kat daha artmıştır.

İşbölümü ve ihtisaslaşma sayesinde şehirler ve şehir devletleri kurulmuştur. Ekonomik değeri ellerine geçirenler, toplumun yönetimini de ellerine geçirmişlerdir. Yönetimi elden bırakmak istemeyenler, eski inançları yeniden yorumlayarak kullanmışlardır. Saraylar, kaleler, mabetler paralel ve koordineli hareket ederek, tarımda çalışanları yönetmiş, ekonomik değer kendi ellerinde birikmesini sağlamıştır. Zaman zaman çıkan çatışmalar şahsi kaprislerden ileri gelmiştir. Bu çelişkiler mevcut mekanizmayı değiştirmeye yönelik değildir.

Önce, Kubaba-Kibele gibi tanrıçalar, sonra da Apollon gibi tanrılar doğmuştur. Tanrıçalar, iki kültür arasındaki geçişi göstermektedir. Ekonomik değer varlığı, avın mahiyetini değiştirmiştir. Eskiden hayvanlar etleri için avlanırken, şimdi güçleri için avlanır olmuştur. Böylece tarımın daha ileri bir aşaması olan çoban-çiftçilik başlamıştır. At, sığır, koyun ve keçinin ehlileştirilmesi artık-değeri daha da artırarak, toplumu belirgin bir şekilde köleler ve efendiler olmak üzere bölmüştür. Tekerleğin icadıyla da, bu gelişme hızlanmıştır. Artık şehir devletlerinin yerini imparatorluklar almıştır. Tabii, şehir kralının "tiran"ların gücünü ifade eden şehir putları almıştır. İmparatorun putu, ötekilerden üstün sayılmıştır. Bu yönetici sınıf için çok önemlidir. Tanrılar arasındaki hiyerarşi, aslında yöneticiler arasındaki hiyerarşiyi göstermektedir. Hiyerarşi de, ekonomik değerden alınacak payların sembolleştirilmiş bir ifadesidir.

EKONOMİK VE TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN

Krallar ve imparatorlar, ekonomik değerden aldıkları payın bir açıklamasını yapmak ve bunu topluma kabul ettirmek zorundadırlar. Bu görev, askerlere ve rahiplere düşmektedir. Tanrılar ve mabetler de birer araçtır. Bu yüzden, krallar toplum üzerinde korkunç baskılar kurmuşlardır. Herkes, kralın tanıdığı resmî tanrıya tapmak, ona hediyeler sunmak zorunda bırakılmıştır. İnançlarda ferdi yorumlara yer verilmemeğe çalışılmıştır. Ulaştırma ve haberleşme imkânları elverdiği ölçüde , ferdiyetçilik baskı altında tutulmuş, kitleden sapmalar şiddetle takip edilmiştir. Ancak malların sipariş üzerine ferdi zevklere göre üretilmesi, ferdi yaratıcılığı daima ayakta tutmuştur.

Tarih boyunca ortaya çıkmış bulunan mücadelelere bakılacak olursa, insanların hürriyetlerinden vazgeçmek istemediklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Düşünce, inanç ve ibadetlerinde başkalarına zarar vermeden serbest olmak isteyenler, ferdi hak ve özgürlüklerini her türlü baskıya karşı savunmuşlardır. Kuzey Mezopotamya'da ferdin vicdan hürriyetini savunan fikirler eyleme dönüşmüş, ve baskı yoluyla sağlanmağa çalışılan yeknesaklığı temsil eden putlar kırılmıştır. Hürriyetlerinden taviz vermek istemeyenler, ülkeyi terk etmiş, mahrumiyetlere katlanmayı göze almıştı. Tarihte daha pekçok örnekler vardır. Diğer örnekler de hep, Hz.İbrahim'in açtığı yoldan yürümüş, ona saygıyla atıf yapmışlardır.

Kısacası tarımın çıkardığı ata-erkil baskı düzeni, insanın vicdanına kadar müdahale etmiş, ferdin öz dünyasını bile yok etmeğe çalışmıştır. Ferdi hakların bu baskıya tepkisi aynı derecede sert olmuştur. Bu dönemde, zorunlu kollektif inançlar esas olmakla birlikte, buna uymayanlar daima var olmuştur.

III- Sanayi Toplumu

18. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de bir devrim ortaya çıktı. J.Watt adında bir İskoçyalı, iş aleminin siparişi üzerine buharla çalışan bir makina yapmıştı. Bu makine, maden ocaklarındaki suyu pompalamaktan, değirmen döndürmeğe, demirhanelerde şahmerdanları çalıştırmağa, iplik çıktığı ve dokuma tezgahını çevirmeğe, nihayet gemileri ve demir raylar üzerinde giden araba katarları hareket ettirmeğe kadar pekçok işte kullanılmıştır.

Bütün faaliyetlerin gerektirdiği işgücünü sağlamak için köylerde-

ki nüfus şehirlere aktarılmıştır. Bu nüfusun ihtiyaçları yine sanayi kuruluşlarınca temin edilmiştir. Artık köy hayatının durgunluğunun, huzurunun, tevekkülcülüğünün ve herkese uyma arzusunun yerini şehir hayatının canlılığı, kalabalıklar içindeki yalnızlığı, aşırı yoruculuğu ve kazanma ihtirası almıştır. Kalabalık şehir nüfusunu beslemek için, ya başka ülkelerden gıda maddesi ithal edilmiş ya da sanayiın metodları tarıma da uygulanarak, tarım sanayiın kontrolüne verilmiştir. Böylece köydeki kapalı sosyal hayat, şehir ve piyasa ekonomisinin kontrolüne girmiştir. Bu süreç içinde insanlar hem şehirlerde ve hem de köylerde ferdi hak ve hürriyetlerini tedricen başkalarına kabul ettirmiştir. Başlangıçta, sanayi sermayesi henüz tam oluşmamışken hür işçiler, köleler gibi ağır şartlarda çalıştırılmış ise de, üretim arttıkça, onlar da ekonomik değerden daha fazla pay almaya başlamışlardır. Üretilen malların satılabilmesi için, işçilerin gelirlerinin arttırılması öngörülmüştür. Böylece, ferdi hak ve hürriyetler, sosyal hak ve hürriyetlerle takviye edilmiştir.

Bu kısa özetten şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

-Kollektif çalışma :

Herşeyden önce, sanayi devrimi kollektif çalışma şartlarını ortaya koymuştur. Kollektif çalışma, ferdi yaratıcılığa yer vermemiştir. Herkesin kendisinden isteneni, istendiği şekilde yapması zorunlu olmuştur. Bir fikir ve inanç akımı hepsini birden saracaktır.

-Kütleli Üretim :

Eskiden sipariş üzerine ve genellikle tüketicinin zevkine göre üretilen malların yerini, şimdi kütle halinde üretilen mallar almıştır. Bir maldan yüzlerce, binlerce birim üretilmeğe başlanmıştır. Bu sayede insan zamanla maddi doyuma ulaşmıştır. Başlangıçta insanlar zor şartlar altında çalışmışsa da, kütleli üretim bunu telafi etmiştir. Toplum işçisiyle işvereniyle daha yüksek bir tüketim düzeyine ulaşmıştır.

Ancak, bu kütleli üretim, kontrol edilemeyen hava şartları yerine, kontrol edilebilen teknolojik şartlarda gerçekleşmiştir. Bu yüzden insanlar doyunca şükredeceklerine, fazlasını istemişlerdir. Kaderciliğin yerini determinizm almıştır. Din yine aynı din olsa bile, bunun yorumu değişmiştir.

-Piyasa İçin Üretim :

Sipariş veren ve bilinen müşterinin yerini, fert olarak bilinme-

EKONOMİK VE TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN

yen, ancak grup olarak algılanabilen müşteri tipi almıştır. Bu yüzden, malların üretiminde ferdi zevk ve ihtiyaçların yerini yığınların ihtiyaç ve zevklerinin tahmin edilen ortalaması almıştır. Hatta, bu tahminler üretici tarafından yapıldığı için, üreticinin zevklerinden ve imkanlarından etkilenmiştir. Ferdi tüketici piyasada kaybolmuştur. O, bulduğunu beğenmek zorunda kalmıştır. Modaya uymak, yeniliğe açılan bir kapı olmuştur. Zamanla, zevkler gibi fikirler ve inançlar da modanın etkisine girmiştir. Kitle psikolojisi dinlerin algılanmasında etkili olmuştur. Meselâ, Birinci Cihan Savaşının sebepleri ekonomik olsa bile, Haçlı zihniyeti kitleleri harekete geçirmek için kullanılan bir araç olmuştur. Kitleler bu modaya da uymuşlardır.

-Standardizasyon :

Kütleli olarak üretilen malların her biri bir değerinin aynı olmak zorundadır. Böylece sanayi, aynı maldan ürettiği pekçok sayıdaki birimlerle yüzbinlerce, hatta milyonlarca insanın ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Malın çizimini yapan az sayıda insan, kendi düşünce ve zevklerini yığınlara kabul ettirmektedir. Tüketici, başkalarının düzenlediği bir dünyada kendi kişiliğine yabancılaşmıştır. Zaten, kolektif çalışmanın otomasyon kuralları da insanı kendine yabancılaştırmıştır. Şimdi bu iki yabancılaşma üst üste birikmektedir.

Sanayi toplumu, standardizasyonu hem kendi içinde tarıma, hem de kendi dışında henüz sanayileşmemiş toplumlara da kabul ettirmiştir. Artık kuralları sanayi toplumu koymakta, diğerleri ona uymaktadır. Böylece değişik kültürler, toplumlar, ülkeler hep benzeri malları kullanmış, benzeri kurallara uymuştur. Tüketim zevkleri, milli ve mahalli karakterini kaybetmiştir. Böyle bir ortamda enternasyonel fikirler yaygınlaşmıştır. Standart fikirler kısa zamanda ülkeden ülkeye yayılmıştır.

Din evrensel olsa bile, birçok toplumda milli karakteri oluşturan bir kültür elemanı rolündedir. Standardizasyonun milli ve mahalli kültür unsurlarını zayıflatıcı etkisi, din üzerinde de görülmüştür. Kendi benliğine yabancılaşmış, daima başkalarıyla aynı zevk ve fikirleri paylaşmak zorunda kalan, reklamı ve propagandası yapılmayana ilgi göstermeyen insan kendi varlığının derinlikle inancını unutmaya yüz tutmuştur. İnsan artık kendini keşfetme arzusunu kaybetmiştir. Hatta bazı sözde dindarlar bile, dini sadece belirli merasimlerin yapılması şeklinde kavramıştır. İnsan ruhu, maddenin gerisine itilmiştir. Ferdi yaratıcılık ve orjinellik yığınlardan uzaklaşmıştır. Sonuçta, insan fert olarak, büyük sayılar kanununa tabi önemsiz bir kemmiyet

halini almıştır.

-Senkronizasyon :

Sanayinin getirdiği bir özellik de, insanların belirli zamanlarda belirli yerlerde belirli kişilerle buluşup belirli bir işi yapma zorunluluğudur. Bunun için insanlar özel hayatlarını bile başkalarına göre düzenlemişlerdir. Büyük bir telaşla daima başkalarına yetişmeye çalışmak da yine insanları kendilerinden uzaklaştırmıştır. Fikirler, başkalarına göre oluşturulmağa başlanmıştır. Derinliği olan, stratejik üstünlüğü olan fikirler yerine; başkalarının kabul edebileceği taktik üstünlüğü olan sathi fikirler üretilmeğe başlanmıştır. Kendi derinliğine inebilenler, bu topluma uymayan kimseler sayılmıştır.

İnsanların giyimleri bile bunu gösteren bir delildir. Başkalarıyla senkronize olanlar, başkalarının takdirlerine göre giyinmek zorundadır. Ütülü takım elbiseler, kolalı gömlekler, kravat, boyalı ayakkabılar. Bunlar, ferdin kendi zevklerine uymasa bile hergün onun hayatında yer almaktadır. Sanayi insanlara adeta üniforma giydirmiştir.

Böyle telaşlı bir hayat içinde insan kendisine pek az vakit ayırabilmiş; ruhunun derinliklerini araştıramamıştır. Manevi ve estetik değerlere ferdi ve orjinal bir yorum getirenler, hatta bunlara biraz önem verenler hayalperest olarak görülmüştür.

-Kütleli Enerji Kullanımı :

Sanayinin en belirgin özelliği, çok enerji tüketilmesi ve çok ileri bir teknoloji kullanmasıdır. Sanayinin teknolojiye yatkınlığı onun devamlı olarak gelişmesini sağlamıştır. Bunun sonucu, sanayi mallarının hemen herkesin ihtiyacını karşılayabilecek kadar bol üretilmesi olmuştur. Böylece, yukarıda anlatılan süreçler hızlanmış ve yaygınlaşmıştır. Ancak, sanayinin bol enerji kullanımı, bu tesislerin herkesçe sahip olunmasını önlemiştir. Bol enerji kullanımı, beraberinde finansman sorununu getirmiştir. Enerji, hem mevcut tesislerin kullanılması, hem de yenilerinin kurulması için gereklidir. Makine, teçhizat v.b. nin bünyesinde de enerji mevcuttur. Yani sanayi teçhizatı da çok enerji kullanılarak üretilmiştir. Bu yüzde, toplumda az sayıda kişi sanayici, girişimci, yönetici olabilmıştır. Yoğunlar ise, yönetime katılmayan küçük hisse sahibi, işçi ve tabiatıyla tüketici olarak kalmıştır. İşte bu durum kolektif çalışmayı zorunlu kılmıştır.

Böylece tekrar başa dönmüş oluyoruz. Kolektif çalışma, sosyal kontrol ve senkronizasyon gibi sonuçlar yaratmıştır. Bunların fikir ve inançlar üzerindeki etkileri yukarıda ele alınmıştır.

IV- Sanayi Ötesi Toplum

C.Clark ve J.Fourastie gibi iktisatçılar, birbirlerinden habersiz olarak geliştirdikleri "üç sektör teorisi"nde, çağdaş toplumların gelişmelerini açıklamışlardır. Ekonomi, tarım, sanayi ve hizmetler olmak üzere üç sektörden oluşmaktadır. Tarım gıda maddelerini ve hammaddeleri üretmektedir. Tarım ürünlerinin talebi çok şiddetli ve rijittir, ama bu mallarda doyum noktasına çok çabuk ulaşılır. Ayrıca tarım teknik gelişmelerden orta derecede yararlanır. Sanayi ise, doyum geç ulaşılan, talebi elastik olan malları üretir. Sanayinin teknolojiden yararlanma gücü çok yüksektir. Hizmetler sektörü ise, ticaret, sanat, bilim, fikir ve din hizmetlerini üretir. Bu hizmetlere doyum pek zor gerçekleşir; hatta hiç gerçekleşmeyebilir. Hizmetler, lüks karakterlidir ve bu nedenle talebi çok elastiktir. Ancak, bunların üretimi çok vasıflı emeği gerektirir. Hizmetler teknolojiden pek az yararlanır.

Ana sektörlerin bu özellikleri, toplumların gelişme derecelerine yansır. Az gelişmiş ülkelerde, insanların çoğu zarurî ihtiyaç maddelerini üretmeğe çalışır. Bu yüzden aktif nüfusun ekseriyeti tarımda istihdam edilir. Gelişmiş ülkelerde ise aktif nüfusun ekseriyeti sanayide çalışmaktadır. Ancak, sanayi ötesi çok gelişmiş toplumlarda, ekonomik süje sanayi mallarına doymuştur. Tüketiciler daha çok hizmetleri talep ederler. Bu nedenle halkın çoğu hizmetlerde istihdam edilir.

Görülüyor ki, belirli bir gelişme seviyesinden sonra, sanayi faaliyetleri geri planda kalmakta ve sanayileşmenin getirdiği yaşayış biçimi de yavaş yavaş çözülmektedir. Din, bilim, felsefe ve sanat üretimi, sübjektif emeğe ve yaratıcı zekaya dayalıdır. Artık ferdi yaratıcılık, orjinallik ve yenilik yeniden aranır olmaktadır. Sanayinin kasvetinden kısmen kurtulan insanlar, kendilerine daha çok vakit ayırmaktadırlar. Doyuma ulaşmış olan maddî ihtiyaçların yerini psişik ihtiyaçlar almaktadır. Bunlar arasında din hizmetleri de yer almaktadır. Gerçekten inanmayanlar bile dine karşı artık saldırganlıktan vazgeçmişlerdir. Kiliseler yeniden ilgi görmeğe başlamıştır. Ancak bu arada, yenilik ve değişiklik özlemi, krışnalar, satanist tarikatlar v.b. gibi esrarengiz inançlara da fırsat tanımıştır. Batı'nın çok gelişmiş ülkelerinde sahte peygamberler etraflarına cemaat toplamağa başlamıştır. Ancak bu arada İslâmiyetin gördüğü ilgi de artmıştır. Çünkü yeniden yalnız kalan fert, bu yalnızlığını giderecek çareler aramaktadır.

Sanayinin ürettiği ekonomik değer, eskisi kadar kolay talep bulmaması, işsizlik ve depresyona yol açmıştır. Buna çare olarak yığınların satın alma gücünün artırılması düşünülmüştür. Böylece devletin transfer harcamaları artmıştır. Devlet, ferdin ekonomik durumunu iyileştirmek, işsizlik ve krizleri önlemek için bir takım görevler yüklenmiştir. Bu şekilde sosyal devlet ve refah devleti kavramları doğmuştur. Sosyal devlet ferdin bazı temel sorunlarını çözmüş, ona kendini arama fırsatını vermiştir. Böylece, sosyal devleti amaçlayan sosyal demokratlar dolaylı olarak dine de hizmette bulunmuşlardır. Çünkü zorunlu ihtiyaçları karşılanan fertler, soyutu düşünmeğe vakit bulmuşlardır.

Nihayet, son bir gelişme, bilgisayarların gündelik hayata girmesi olmuştur. Bilgisayar insan zihninin etkinliğini artıran bir araçtır. Buhar makinası, nasıl ki, kol kuvvetinin etkinliğini artırarak toplum yapısını temelden değiştirmişse, şimdi de bilgisayar yeni bir toplum yapısını oluşturacak etkileri beraberinde getirmektedir.

Bilgisayarlar, insanı makinanın kontrolüne girmekten kurtarmıştır. Robotlar, insanın objektif emeğinin yerine ikame edilmektedir. Hatta bu modern köleler insanın çalışmayacağı şartlarda da çalışmaktadır. Bunlar sayesinde gelecekte hafta sonu tatillerinin uzatılması, çalışma saatlerinin azaltılması gerekecektir. Robotlar, aynı zamanda sübjektif emek talebini arttıracaktır. Bu da insanın zihni arayışlarına yeniden hız verecektir. Bilim ve sanat büyük bir ihtimalle yeni bir hamle yapacaktır.

Bilgisayarların bir özelliği de, senkronizasyon ihtiyacına son vermesidir.

Telefon hatlarıyla birbirlerine bağlanan ev bilgisayarları, haberleşme ve bilgi alış-verişini daha şimdiden hızlandırmıştır. İnsanlar bir anda, öbür yarıküredeki kimselerle bilgisayara bıraktıkları mesajlar yoluyla bilgi alış-verişi yapabilmektedirler. Sanayi toplumunun insanı karşılıklı fikir alış-verişi için bir araya gelmek, toplantılar yapmak zorunda idi. Bu durum, ona başkalarına senkronize olma mecburiyetini vermişti.

Bundan böyle, belki de hiç bir zaman bir masa başında buluşmayacak olan insanlar, birbirleriyle hergün haberleşebilecek, iş toplantıları yapabileceklerdir. Bunun için tarafların birbirlerine bilgisayar "kod"larını vermeleri yeterlidir. Kişi, kendi öz dünyasında, kendi zevklerine uygun bir kıyafet içinde, çok ciddi bir toplantıya katılabilecek-

EKONOMİK VE TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN

tır. Böylece, sanayiın arka plana ittiği ferdi hayat geri gelecektir. Artık, kişi hayatını başkalarına göre değil, kendi rahatına göre düzenleyebilecektir.

Bilgisayarın ikinci özelliği, işlemlere hız vermesidir. Böylece, fert kendisine daha fazla zaman ayırabilecektir. Ortaya bir boş zamanı değerlendirme sorunu çıkacaktır. İnsanlar hizmet tüketimiyle bu boş zamanlarını değerlendireceklerdir. Hizmetler arasında din de yer almaktadır.

Bilgisayarlar, maliyetleri artırmadan sipariş üzerine mal üretimine imkân vermektedir. Bugünden bile, bazı Japon mağazalarında alıcı, bilgisayar ekranında çizimini kendisinin yaptığı elbiseyi sipariş vermekte ve mağazadan çıkarken paket hazır olmaktadır. Artık, her ferdin fikir ve zevkleri yeniden ön plana gelmektedir. Fertler, başkalarının fikrine ve zevkine göre hazırlanmış standart malları kabullenmek zorunda kalmayacaklardır, denebilir. Ferdi yaratıcılık ve orjinallik yavaş yavaş canlanmaya başlayacaktır.

Nihayet, bilgisayarlar sanayi makinelerine oranla çok az enerji tüketmektedir. Bilgisayar teknolojisi, yatırım malları üretiminde de enerji tasarrufuna imkan vermektedir. Bu nedenle bilgisayar ve robot temini yavaş yavaş kolaylaşmaktadır. Yakın bir gelecekte, robotlar yalnız fabrikalarda, madenlerde, uzayda veya okyanusların altında değil, evlerde de hizmet vereceklerdir. Evlerin kendileri büyük bir robot vasfında düzenlenecektir. Alış verişlerin çoğu, (şimdiki ekme, süt ve gazete servisi gibi) bilgisayarlar yoluyla verilen siparişlerle yapılacak ve yine bir sistem dahilinde evlere ulaştırılacaktır.

Bilgisayarların bu tasarrufçu özelliği, kullanımını öylesine yaygınlaştıracaktır ki, kısa zamanda gelişmiş veya az gelişmiş bütün ülkelerde sanayiın getirdiği etik ortadan kalkacaktır. İnsanlar, daha ferdiyetçi, daha yenilikçi, daha yaratıcı ama daha yalnız olacaktır.

Bu yeni yaşama biçimi saygı normlarını da temelden değiştirecektir. Başta giyinme biçimi olmak üzere pekçok görgü kurallarının değişeceğini söyleyebiliriz. Ferdin kendi düşüncesini rahatlıkla açıklaması normal karşılanırken, nezaket gereği yalan söylemek, abartılmış iltifatlar ve yapmacıktan kibarlıklar ayıplanacaktır. Bizler nasıl ki, Orta Çağ kibarlarının saygı ve terbiye anlayışını çok sun'î ve baskıcı buluyorsak; gelecek nesiller ahlaksız olmayacak, sadece ahlâk normları değişecektir. Ahlak, sadece başkalarının huzurunu kaçırmamak şeklinde anlaşılacak; kimse görgü ve terbiye adına bir başkasının

küçük dünyasına müdahale edemeyecektir. Sosyal kontrol azalacak, herkes kendi hayatını yaşayacaktır.

Ancak, yeni toplumun sıkıntıları da bu gelişmelerin yan ürünü olarak ortaya çıkacaktır. Yalnızlık, toplumun başta gelen sorunu olacaktır. İntiharlar ve akıl bozuklukları artacaktır. İşsizlik ve depresyon veya enflasyon gibi ekonomik bunalımlar, yaygınlaşan ferdi bunalımlara göre ikinci plana itilecektir. Çünkü, -ister devlet, ister refah devleti deyin- devletin sosyal yardımları işsizlik sorununa bir tampon olacaktır. Ancak ferdi bunalımların yaygınlaşması korkusu, toplumun başlıca konusu olarak kalacaktır.

Boş vakti olan ve yalnızlıktan bunalan insanlar için çare, hizmet tüketiminin artırılması ve yine hizmet üretimine katkıda bulunulması olacaktır. Bilimsel araştırma, sanat olaylarına katılma, spor çalışmaları artacaktır. Okuma ve tefekküre ayrılan zamanın artması ve maddi hayatın baskılarının kısmen azalmış olması, insanları soyut arayışlara özendirilecektir. Böylece dine duyulan ilgi yeniden artabilecektir.

İnsanlar ferdiyetçi olacakları için, din kavrayışı da buna göre olacaktır. Düşünen, öğrenen ve öğrendikçe daha çok düşünen insan, zihnindeki sorulara cevap arayacaktır. Fert, kendi yaratıcılığıyla bu soruları cevaplamaya çalışacaktır. Böylece din konusunda çeşit çeşit yeni yorumlar ortaya çıkabilir. Benzeri yorumları yapanlar bir araya gelmeğe çalışacaktır. Böylece tarikatçılık yeni bir biçim ve karakterde ortaya çıkabilecektir. Ama bu tarikatlar, eskiden beri bilinenlerden farklı olabilir. Nitekim, Kuzey Avrupa ülkelerinde ve A.B.D.nin Kaliforniya gibi bazı eyaletlerinde çeşitli inanç ve ibadet gruplaşmaları şimdiden görülmeğe başlanmıştır.

Sonuç

Bu gibi gelişmeler, İslâm topluluklarını da etkileyecektir. İslâm ülkeleri bir yandan dışarıdan gelebilecek yabancı akımlara karşı kendini savunmak zorunda kalırken, bir yandan da İslâma karşı ilgi artacaktır. Ancak bu ilgi kafasındaki sorulara cevap arayan, gönlündeki sıkıntıyı atmak isteyen kendi varlığını keşfetmek isteyen, kısacası ferdi tatmin peşinde koşanların ilgisi olacaktır. Ferdiyetçi insanlar, başkalarının yaşayışlarına karışmayacakları için, müslümanlık da kişinin tatminine yönelik olarak yeniden yorumlanacaktır. Fert, ken-

EKONOMİK VE TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN

di varlığında kendine has fikirler ve zevkler aradığından, orijinallik tatminin şartı olacaktır. Bu bakımdan islâm bir toplum düzeni olmaktan çok, manevi derinleşme aracı olarak varlığını sürdürecektir. Tabii müslümanlığın cemaat fikri kaybolmayacaktır. Çünkü yalnızlığın giderilmesi için bu fikir büyük bir nimet sayılacaktır. Cemaat fikri ve kardeşlik duyguları müslümanları bunalıma sürüklenmekten kurtaracaktır. Ancak, islâmın yeni yorumu, bir ümmetçilik ideolojisinden iyice uzaklaşacaktır. Çünkü bu eski yorum, yeni yaşama biçimine ters düşmektedir.

EFFECT OF ECONOMIC AND TECHNOLOGICAL DEVELOPMENTS ON BELIEFS

There are mainly three revolutions throughout the human history. These are agricultural and industrial revolutions and finally "sibernetik" revolution which is being realized at the present.

Agricultural revolution, with creating economic surplus, gave rise to division of labour, specialization, urbanization and social classification. The clergyman class and organized religion appeared in this development.

Industrial revolution has brought about mass-production for the market, standardization, synchronization, collective working and rapid urbanization. For that reason, individual tastes and ideas were placed in the second plan; and individuals have organized their lives by regarding others to a great extent. The fact that material life has come to the first plan, attention to religion has reduced.

Sibernetik revolution, by means of personal computers, gives the possibility to communication with other high speed and knowledge accumulation (data bank) to a large extent. When these are happening, face-to-face relations among individuals are not needed very much. Then, the need for synchronization is being reduced gradually. Since machines connected to computers can produce goods under the orders of consumers, the need for standardization reduces. Finally, since computers consume low energy, and their prices are becoming cheaper, they are spreading quickly over the world.

Sibernetik revolution provides the possibility to have more leisure to individuals, therefore individuals can develop their ideas and tastes. Individualism, which was lowered by the industrial revolution, is now becoming a new tendency in social life. This development may re-determine the understanding of art, education, philosophy and religion. Individuals will re-explore their inner worlds and look for new beliefs. So, the understanding of religion will be something different from the traditional accept and will be more individualistic.